

Virágos Zsolt

A MITOSZKRITIKA, AVAGY A MELYSZTRUKTURA MITOSZA

A mitoszkritika /myth criticism/ szó valójában névhi-
ba, hiszen az elnevezés nem a mitosz kritikájára utal, ha-
nem egy irodalomkritikai gyakorlatra, mely a második vi-
lágháború óta divatos az Egyesült Államokban. Szoros érte-
lemben aligha alkot iskolát; inkább tendenciáról, többé-
kevésbé rekonstruálható kritikusai ráhangoltságról vagy vi-
lágnezeti alapállásról van itt szó azon egyenként eltérő
hovatartozású kritikusok esetében, akik a mitosz és /vagy
az archetipus szavakat, valamint azok fogalmi szatellitáit
használják.

Általánosító leírása - a mitoszkritika mint olyan -
első megközelítésben lehetetlen. Egyrészt azért, mert a
mitoszkritika eddigi elméleti hozadéka rendkívül tarka; a
fogalmi rendszer képlékenysége, az önkényesen egyéni érte-
mezések és a szubjektív elvárások talaján gerjesztett ér-
velési stratégiák miatt a mitoszkritikában bábeli nyelvza-
var uralkodik és belső polgárháború folyik. A másik ok va-
lójában az első egyik kiváltója: a modern mitoszkritikai
elmélet lényegében egy feszegető szimbiózisban élő konglo-
merátum, mely meghatározhatatlan arányban olegyíti a kü-
lönböző e századi pszichológiai /főleg mélylélektani/,
antropológiai elméleteket a platonizmus tanáival, a roman-

tika szerteágazó elméletével, a toposzkutatás és a komparatiztika eredményeivel, sőt a nyomok olyan első látásra össze nem illő tanokig vezetnek, mint a jungi archetipus-elmélet, a Gestalt pszichológia, Northrop Frye sémarendszere, avagy éppen a New Criticism. Mindez azt is magyarázza, hogy miért van a mitoszkritikán belül számos al-csoport /jungliánusok, Frye-követők, esszencialisták, vitalisták stb./ és hogy miért van magának a mitoszkritika szónak az angol nyelvű kritikai irodalomban legalább fél-tucatnyi rivális elnevezése. Itt jegyzem meg, hogy nem feltétlenül tartozik a mitoszkritika elnevezéshez minden olyan közelítési mód, mely a mitosz irodalmi lehetőségeit kutatja. Így például nem vonandó ide a mitosz-elemeknek a művészi szintézis szempontjából való, a hagyomány és újjítás dialektikus folyamatában szemlélt vizsgálata, vagy éppen az un. tematológiai közelítés sem.

Az elméleti körvonalak megrajzolásához kétségtelenül hasznos volna a mitoszkritika meghatározása. Ilyen meghatározás azonban nincs. Bár megpróbálkozhatunk egy saját definícióval /pl. a mitoszkritika olyan irodalomkritikai gyakorlat, mely az emberi életre vonatkoztatott bizonyos feltételezetten mély jelentésű és nagy presztizsértékű kultursémáknak a műalkotásban való kimutatásában s a befogadóban kiváltott affektív hatásában érdekelt/, a végeredmény szükségszerűen túl általános. Ezért módszertanilag az lenne inkább célravezető, ha a mitoszkritikában tendenciaszerűen jelentkező főbb jellemzőket megkísérelnénk tételiesen fel-

térképezni. Ennek vizsgálata során azonban mindivégig tudatában kell lennünk a azándék kockázatának: a meghatározáspótló lajstromozás szükségszerűen összegezés is, s egy bizonytalan esztétikai háttorü kritikai gyakorlat az általánosítással szemben kitermeli a maga ellenpéldáit. Ennek ellenére jó megközelítéssel kitapinthatók olyan sajátosságok, mint például a mitosz "keresése"; az irodalmi mű szövegének, valamint az irodalmi kép és szimbólum sajátosan értelmezett szerepe; az un. reduktív monizmus, azaz a Soknak az Egyhez való visszavitele vagy legalábbis ennek igénye /ez különösen nyilvánvaló a monomitoszokkal kapcsolatos elméletekben/; bizonyos típusalakzatok sajátos affektív hatásához fűződő hitvallások; az un. mitopoetikus tudat és gondolkodásmód védelmezése; D. H. Lawrence un. duplicitás-elméletének elfogadása; az irodalom erkölcsi vetületének és tükröző funkciójának tagadása vagy lekicsinylőse; egy sajátos és rendkívül hangzatos kritikai zsargon alkalmazása stb. Folytathatnánk még a sort az idevágó írások számos módszertani és érvelési jellemzőjével, sajátos kritikai stratégiájával, a célzatosan merész általánosítások logikai huzárugrásaival stb.

Ehelyütt az itt említett jellemzők közül esupán a legelsővel /a mitosz "keresése"/ foglalkozom. Mit értünk a mitosz "keresésén"? A válaszok nem tükröznek egységes alapállást. Egyes kritikusok szerint nincs szó egyébről, mint hogy az antik vagy bibliai mitoszok mint "kapott anyagok"

napjainkban is tovább élnek és tematikai vagy formai analógiák alapján mint jelentésszerű formák, tudatos szerzői szándék révén beléphetnek az évszázadokkal később alkotott művekbe és azokban különböző művészi funkciókat láthatnak el.¹ Az elmúlt évezred világirodalma meggyőzően igazolja, hogy az ilyen természetű irodalmi mitológizálás igen széleskörű, egy adott korban szabályozhatatlan, a hagyomány és újítás dialektikája szempontjából természetes folyamat.

Azonban a mitoszkritikának a mitosszal kapcsolatos elvárásai ezen mindig túlmutatnak. Éppen ezért az a sarkalatos különbség, amely elválasztja a mitoszkritikai gyakorlatot a mitosz irodalmi lehetőségeinek egyéb vizsgálatától, nem is a mitosz keresésének tényében, hanem okában összefüggésben. A mitoszkritika tipikus válaszai világosan utalnak a mitoszvadászat indítékaira. Lássunk néhányat: a mitosz az irodalom "örök alibije;" végső fokon "a mitosz képezi azt a matrixot, melyből az irodalom mind történelmi mind pszichológiai szempontból kiemelkedik."² Az irodalom lényegében nem más mint "átrendezett mitológia;"³ a mitosz az irodalom paradigmatisz modellje, mintegy mélystruktúrája avagy grammatikája, a szöveg mögött rejtőző lényeges valóság, mely nem azonos a szöveg közvetlen jelentéseiből rekonstruálható öletanyaggal. Mint W. Richter megjegyzi: a "józan ész" szintjéhez mindig társul valami.⁴ Továbbá: a mitosz mint alogikus modalitás, az irodalomban a teremtő képzelet legmagasabb rendű hordozója, s mint ilyen, a "szűk utánzás" /narrowly mimetic/⁵ abszolút ellen-

téte. Szélsőségesebb megfogalmazások értelmében tehát: a mitosz az irodalom oka! Ezért a mitoszkritikusok hitvallása szerint az irodalmi műalkotások oselekménye, jellemei, témái és képanyaga a mitoszokban fellelhető hasonló elemek átrendezett változatai.⁶ Ennek értelmében tehát az irodalom funkcionális elemei nem a valóság tükrözését szolgálják, hiszen ezek az elemek néhány mitikus konstans megtestesülései. Ehhez az alapálláshoz kapcsolódik az irodalmi mű szövegének átértelmezett szerepe is. Míg a New Criticism a műalkotás szent és sérthetetlen, de mindenestre az érzékileg hozzáférhető, közvetlenül adott szöveget állítja az elemzés homlokterébe, a mitoszkritikust mindenekelőtt a szubtextus érdekli, a bűvópatakként rejtőző, a mű mélystruktúrájában kódolt "igazi" szöveg, és az ehhez társuló mélyebb gondolatok tartománya /under-thought/, melyben az emberi lényeg már egy-egy elvont formulában, kisebb-nagyobb nagyságrendű típusalakzat vagy oselekvési modell alakjában valaha már megfogalmazódott. Tanulságos ezen a ponton idézni Leslie Fiedlert: "Az 'archetypus'szót ... a 'mitosz' szó helyett használom, ... azon ősi válaszsémák bármelyikére, amelyek az emberi helyzetre annak legállandóbb vetületeiben vonatkoznak: halál, szerelem, a biológiai család, az Ismeretlenhez való viszony stb., nyugodjanak bár ezek a sémák a jungi Kollektív Tudattalanban vagy a platoni Ideák Világában."⁷ Továbbá: "... a mitoszok ... voltaképpen archetipusaink, melyek megőrzik számunkra azt a bizonyosságot, amely csupán a ri-

tuálé sajátja; azaz, ami alant lezajlik, az fent is megtörténik, ami időben megismétlődik, az az örökkévalóságban töretlenül fennmarad." ⁸ Így az irodalom feltételezett lényegi feladata ezen mély rezonanciájú elemek konkretizálása és felújítása. A téma előre gyártott elemek formájában már készen adott. Az ebből szükségszerűen következő sztereotipizálás kívánatos, sőt elkerülhetetlen, hiszen mint Frye strukturális avagy Jung mélylélektani rendszerének egyik fő üzenete is sugallja: nincs fejlődés.

Az itt említett két szerző - Jung és Frye - merőben más irányból jut el ehhez a világnézetileg azonos következtetéshez. Az irodalom szerintük zárt rendszer abban az értelemben, hogy szükségszerűen egy már meglevő matrixból, egyfajta időtlen mélystruktúrából nő ki. Ugyanakkor, míg Jung esetében a mélystruktúra - az emberiség primitív múltjában filogenetikusan felhalmozott **szimbólumgyártó meseterformák /archetipusok/ rezervoárja**, azaz a teremtés belső megfelelője - irodalmon kívüli forrásokban, az un. kollektív tudattalanban keresendő, Frye szerint az irodalom mélystruktúráját ősi cselekményminták formájában az irodalmi konvenció halmozta fel.

Hegeli gesztussal megalkotott sémarendszerében Frye az irodalom taxonomia universalis-át igyekezett létrehozni, mely egyszerre hivatott a mítoszt egy véglegesnek tekintett tipológia rendszerező elvévé emelni, másfelől a zárt rendszer a konkrét és mindenkori irodalmi mű osztályozásának és kritikai megítélésének is végérvényes alap-

ját kívánja szolgáltatni. Frye az eddigi életmű privát utalási rendszerén belül elméleti úton és látszólag sikerrel vágta át azt a nehézséget, mely a mitoszkritika egyik be nem vallott problémája volt és végeredményben maradt is. Arról van ugyanis szó, hogy bizonyos művek ill. szerzők mindig is "alkalmasabbnak" bizonyultak a mitoszkritikusok figyelmére mint mások. Hasonlóan az irodalmi pszichoanalízis által célbavett témákhoz, ahol például Poe, Dickinson vagy Hawthorne esetében sokkal csábítóbban hangzanak a lélekelemző megállapítások mint például Hemingway vagy Bellow vonatkozásában, a mitoszkritikusok az angol nyelvű irodalmakban vonzódnak Blake, Joyce, Woolf, D.H. Lawrence, Dickens vagy éppen Faulkner vizsgálatához, miközben igyekeznek megfélekedezni olyan írókról mint Fielding, Jane Austen, Howells vagy C.P. Snow. Jellemző Nabokov esete, aki kimondottan kérte a "bécsi delogációt," hogy műveit hagyják békén; a mitoszkritikusokat pedig azzal próbálta távoltartani a "mélylátástól," hogy műveit eleve úgymond "mitoszmentesnek" nevezte.⁹

Frye rendszere tetemes módszertani segítséget ígér a leleményességet amúgy sem nélkülöző mitoszkritikus számára, hiszen egyrészt abban Frye minden eddigi és ezután születő irodalmi alkotás számára szorít helyet, másrészt szerinte nincs irodalom mitosz nélkül. Az irodalom nem fejlődő folyamat, hanem a már meglévő konvenciók újraéledése, ugyanazon meghatározó elemek makacs visszatérése. "Az irodalom - állapítja meg Frye - saját formáit oszupán

önmagából tudja eredeztetni: az irodalmon kívül nem létez-
 hetnek." 10 "Ha az ember rémregényt olvas, kékszakkal tör-
 ténétet olvasna újra és újra. Ha westernt olvas, valójában
 a pasztorál-hagyomány folytatását olvassa, mely Shakes-
 peare-t beleértve minden kor trójánál felbukkan. Az ókori
 mítoszok és a primitív népmesék turtangos és henevész isten-
 séget ugyanolyan jellemek, mint állványokkal faulkiérmél
 vagy Tennessee Williams-nél találkozzunk." 11 Végző fokon te-
 hát "minden irodalmi formának családja van, származását
 a legrégibb időkig vissza tudjuk nyomonzni..." 12
 Mindezt némileg sarkítva feltehetőleg lehetne annak a
 veszélyét, hogy a hitelenek minősített ősi mestertörtétek
 későbbi lenyomatai túlságosan is hasonlítanak fogmak egymás-
 ra, s ez a formulaszzerűség felé sodorhatja az irodalom fej-
 lődését. Rye mintegy azt sugallja válasszunk, hogy minél
 inkább közeledik a műalkotás a sémához, annál jobb. Az esz-
 ményi véstermek a formulához minél inkább hasonlóra eszter-
 élyozott mű. Rye érvelést stratégiája ezen a ponton ta-
 nulásos, mert ezt a "csak-azt-veszem-észre-ami-akarok"
 nézőpontot a mitoszkrítikusok nagy hányada osztja. Rye
 valójában hierarchiát állít fel a műalkotás összetevői kö-
 zött, a konstansnak érzett kivánatos részt minősíti, a mű
 egyéb elemét nem vizsgálja: "Amikor a mitoszkrítikában egy
 műalkotás témáját és teljes szorítókörét vizsgáljuk, ki kell
 emelnünk a műnek azt a vonatkozását, amely hagyományos, és
 amely az ugyanazon kategóriába tartozó minden más művel kö-
 zös." 13 Mint ahogy Shakespeare romantikus végfűtökait oltom-

ző tanulmányából különösen élesen megnyilvánul, Frye-t a vizsgált művek ill. azok hősei csak annyiban érdeklik, amennyiben kitöltik azt az eszményi modellt, melyet a stilizálás és a konvenciók szűrőin átpaszírozott mítoszok és rituálék feltételezetten eleve megszabnak. Lehet, hogy vannak látszólagos eltérések Shakespeare vigjátékai között, de végül is az a lényeges, hogy "az elmondott történet kitüremlései és behorpadásai az alant húzódó mítosz körvonalait követik ..." Ily módon "az irodalmi konvenció lehetővé teszi a költő számára, hogy visszanyerjen valamit a mítosz tiszta és primitív mivoltából."¹⁴ Amennyiben mégis úgy éreznénk, hogy az irodalom nemcsak az ősi változatok kényszerzubbonyában mocorog, hanem új formai és tematikai elemeket is magába épít, Frye kijelenti, hogy amit újnak látunk, valóban új, de azért mégsem az. "Nem azt mondom, hogy az irodalomban nincsen semmi új. Azt mondom, hogy minden új, és mégis felismerhetően ugyanaz mint a régi."¹⁵

Az egybevetés alapjairól általában annyit, hogy az analógiákban, azonosságokban és hasonlóságokban való gondolkodásnak mindig volt és lesz is létjogosultsága. A műalkotásnak mint objektumnak sok vonatkozása van, ami indokolhatja, egyben igazolhatja is az egybevető megállapításokat. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy az analógiákban való gondolkodást konkrét esetektől elvonatkoztatva nem lehet sem pozitív sem negatív előjellel ellátni. Két jelenség összehasonlításában az elsődleges elméleti kíváncsalom az, hogy az

egybevetés alapja olyan szempont legyen, mely konkrét utalási rendszeren belül valós és érvényes. Arra a kérdésre, hogy hasonlít-e az oroszlán a kígyóhoz, azt is válaszolhatjuk, hogy nem, azt is, hogy igen. Minden attól függ, hogy van-e lényegi szempont, amely érvényes összekötő kapcsolóként szolgálhat. Az irodalom esetében, ahol egyrészt a műalkotásokra vonatkozó megállapításokban a szubjektivitás is szerepet játszik, másrészt az ítéletek nagy hányada értékre vonatkozhat, különösen nagy a kockázata a funkcionálisan érvénytelen összefüggések erőltetésének és periférikus kapcsolatok központi kritériummá való emelésének.

A mitoszkritikai gyakorlat bővelkedik az ilyen erőltetett mellérendelésekben. Alighanem indokolt a kétkedésük, amikor kiderül, hogy a Tom Jones és az Oliver Twist kapcsolatának lényegi alapja az a cselekményszegmens, mely a hős titokzatos születése képletben foglalható össze, és amely már a Perseuszról szóló görög legendában, a bibliai Mózes történetében, sőt mindezt megelőzően egy mezopotámiai király esetében is fellelhető.¹⁶ Avagy tanulságos, ahogy Frye kapcsolatba hozza a Huckleberry Finn kalandjait az Odüsszeiával: "a felszint tekintve nagyon eltérnek egymástól, de minél jobban megismerjük az Odüsszeiát és a Huckleberry Finnt, annál mélyebb benyomást keltenek bennünk a hasonlóságok."¹⁷ Erdemes felfigyelni a "felszint tekintve" kifejezés használatára, mivel ez mintegy szétválasztja a Frye szemléletében lényegesnek tűnőt a lényegtelentől: az előbbi összekapcsol, az utóbbi különbségekre mutat. Az itt

felsorolt kapcsolatteremtő elemek azonban nem tűnnek meggyőzőnek, s hihetőbb lenne Frye állítása, ha például a pikareszk oselekménymintára hivatkozna, mely bizonyíthatóan jelen van az említett művekben. Viszont mindenképpen figyelemre méltó, hogy Frye nem gondol a lehetséges vonatkozások között a társadalmi feltételezettség tényére. Feltételezhetően azért, mert ennek megfontolása szükségszerűen felvetné az irodalom mint tükrözés problémáját, s a mítoszkritika általában tagadja, legjobb esetben elkerüli ezt a kérdést.

J e g y z e t e k

- 1 V.ö.: John J. White: Mythology in the Modern Novel. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- 2 John B. Vickery /szerk./: Myth and Literature. Lincoln: University of Nebraska Press, 1966. ix.; Northrop Frye: Fables of Identity. New York: Harcourt, Brace et World, 1963. p. 33.
- 3 Northrop Frye: i.m. p. 38.
- 4 William Righter: Myth and Literature. London et Boston: Routledge et Kegan Paul, 1975. p. 55.
- 5 U.o. p. 40.
- 6 John B. Vickery /szerk./: i.m. ix.
- 7 Leslie A. Fiedler: Archetype and Signature: A Study of the Relationship Between Biography and Poetry. The Sewanee Review /Spring 1952/, pp. 261-262.
- 8 Leslie A. Fiedler: No! In Thunder. New York: Stein and Day, 1972. p. 302.
- 9 Vladimir Nabokov: The Eye. New York, 1965. p. 9.
- 10 Northrop Frye: The Educated Imagination. Bloomington: Indiana University Press, 1964. p. 43.
- 11 U.o.
- 12 U.o. p. 40.
- 13 U.o. p. 45.
- 14 Northrop Frye: A Natural Perspective: The Development of Shakespearean Comedy and Romance. New York and London: Columbia University Press, 1965. 61. p.
- 15 Northrop Frye: The Educated Imagination, p. 45.
- 16 U.o. p. 42.
- 17 U.o. p. 45.